

УДК 78.087.68.011:[37.015.31:792/028](477)(045)
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/42-1-6>

Злата ВЕЛИЧКО-СОЛОМЕННИК,
orcid.org/0000-0002-4090-3920
викладач кафедри хорового диригування,
здобувач кафедри історії української музики та музичної фольклористики
Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського,
художній керівник та диригент хору молодших класів
Київського державного музичного ліцею імені М. В. Лисенка,
хормейстер вокально-хорового колективу «Любисток»
Центру творчості дітей та юнацтва «Шевченківець»
(Київ, Україна) zлата.velichko@ukr.net

ХОРОВА ТЕАТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ВОКАЛЬНО-СЦЕНІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧОГО ХОРОВОГО КОЛЕКТИВУ

У статті розглянуто феномен хорової театралізації як засіб розвитку вокально-сценічної майстерності майбутніх артистів дитячого хору. Актуалізовано значення хорового співу як музично-естетичної категорії, що всебічно впливає на розвиток майбутньої особистості вихованця дитячого хорового колективу. Визначено роль концертної діяльності у формуванні та становленні вокально-сценічної майстерності співаків дитячого хору. Розкрито поняття «сценічна майстерність» та «вокально-сценічна майстерність» в науково-педагогічному аспекті. В історичному аспекті окреслено виникнення феномена хорового театру та зазначено фактори його розвитку. Визначено специфічні риси хорового театру, порівняно з традиційним хоровим колективом, його основні характерні ознаки та різновиди. Висвітлено феномен хорової театралізації як інноваційної форми виконавської майстерності хорових колективів України XXI ст. Розглянуто хорову театралізацію як генератор нових творчих ідей і проєктів для концертної діяльності диригентів-хормейстерів та артистів хору, які виступають разом із авторами вокально-хорових композицій у ролі «співтворців» музично-сценічного дійства. Зазначено, що хорова театралізація є сучасним засобом, що дає змогу модернізувати академічне хорове виконавство, динамізувати сценічну діяльність хорового колективу та зацікавити публіку. Розглянуто особливості хорової театралізації як засобу сучасної вокально-сценічної культури хорових колективів. Визначено поняття хорової театралізації, виокремлено основні напрями та елементи театралізації хорової музики. Зазначено навчально-виховні функції хорової театралізації у психолого-педагогічному аспекті. Обґрунтовано педагогічний потенціал феномена хорової театралізації для розвитку дитячого хорового виконавства та розглянуто в таких аспектах: як вид художньо-творчої, музичної діяльності; як форма колективної музичної діяльності; як засіб музичного виконання та як ефективний засіб музичного виховання майбутніх артистів хорового колективу. Актуалізовано роль введення «театральної педагогіки» у процес розвитку вокально-сценічної майстерності вихованця дитячого хорового колективу.

Ключові слова: вокально-сценічна майстерність, хоровий театр, хорова театралізація, театральна педагогіка.

Zlata VELYCHKO-SOLOMENNYK,
orcid.org/0000-0002-4090-3920
Teacher at the Department of Choir Conducting,
Researcher at the Department of History of Ukrainian Music and Musical Folklore
Ukrainian National Tchaikovsky Academy of Music,
Artistic Director and Conductor at the Junior Choir
Kyiv Lysenko State Music Lyceum,
Conductor at the Choir "Liubystok"
Center for Children and Youth Creativity "Shevchenkivets"
(Kyiv, Ukraine) zлата.velichko@ukr.net

CHORAL THEATRICALIZATION AS A MEANS OF DEVELOPMENT OF VOCAL AND STAGE SKILLS PUPILS OF THE CHILDREN'S CHOIR

The article considers the phenomenon of choral theatrical performance as a means of developing the vocal and stage skills of future children's choir artists. The importance of choral singing as a musical and aesthetic category, which comprehensively influences the development of the future personality of the pupil of the children's choir, is actualized. The role of concert activity in the formation and formation of vocal and stage skills of children's choir singers is noted.

The concepts of “stage skill” and “vocal-stage skill” in the scientific and pedagogical aspect are defined. The historical section outlines the emergence of the phenomenon of choral theater and indicates the factors of its development. Features of choral theatrical performance as a means of modern vocal and stage culture of choirs are considered. The phenomenon of choral theatrical performance as an innovative form of performing skills of choral groups of Ukraine of the XXI century is highlighted. Choral theatrical performance is considered as a generator of new creative ideas and projects for concert activities of choirmasters and choir artists, who act together with the authors of vocal and choral compositions in the role of “co-creators” of musical and stage action. It is noted that choral theatrical performance is a modern tool that allows to modernize the academic choral performance, to dynamize the stage activities of the choir and to interest the audience. Features of choral theatrical performance as a means of modern vocal and stage culture of choirs are considered. The concept of choral dramatization is defined, the main directions and elements of dramatization of choral music are indicated. The educational functions of choral theatrical performance in the psychological and pedagogical aspect are indicated. The pedagogical potential of the phenomenon of choral theatrical performance in the development of children’s choral performance is substantiated and considered in the following aspects: as a kind of artistic, musical activity; as a form of collective musical activity; as a means of musical performance and as an effective means of musical education of future artists of the choir. The role of the introduction of “theatrical pedagogy” in the process of development of vocal and stage skills of the pupil of the children’s choir is actualized.

Key words: vocal and stage skills, choral theater, choral theatrical performance, theatrical pedagogy.

Постановка проблеми. В умовах сучасного суспільного розвитку система музичної освіти як ніколи потребує оновлення педагогічних методів навчання та виховання майбутніх артистів хорового колективу. Зокрема, великий інтерес викликає педагогічний потенціал хорової театралізації. На сучасному етапі розвитку дитячого хорового виконавства існує потреба в модернізації вокально-сценічної діяльності хору. Прогресивною й актуальною тенденцією розвитку вокально-хорової культури є явище хорової театралізації, що активізує увагу та інтерес глядацької аудиторії до хорового мистецтва. Наразі проблема формування і становлення вокально-сценічної майстерності вихованця хорового колективу засобами хорової театралізації залишається поза увагою науковців, педагогів та визначних діячів театрального і музичного мистецтва. Саме тому обрана проблематика потребує ретельного дослідження.

Аналіз досліджень. Сучасне мистецтвознавство має суттєві надбання в аспекті дослідження вокально-сценічної майстерності та театралізації хорової музики. Поняття «*сценічна майстерність*» та «*вокально-сценічна майстерність*» стали об’єктами вивчення науковців О. Маньковської (Маньковська, 2019: 161–167), З. Стукаленко, Е. Абдулліна (Стукаленко, 2018: 175–179), Г. Падалки (Кошкарева, 2007: 34), О. Рудницької (Мостова, 2000: 176–183), В. Федоришина (Кирева, 2010: 252) та інших.

Поняття «*хорового театру*» як унікального явища в сучасній музичній культурі увійшло до кола наукових інтересів українських та російських вчених. У російській науковій літературі дослідники розглядають явище «хорового театру» в аспекті його формування та функціонування (Овчинникова, 2009: 178), (Кошкарева, 2007: 34), (Ромашкова, 2006: 21), (Супруненко,

2008: 226–234). Дослідниця Н. Кіреєва визначає «хоровий театр» як засіб комунікації (Кирева, 2010: 252), а українська вчена Ю. Мостова – як метод художньої інтерпретації (Мостова, 2000: 176–183). К. Станіславська розглядає хоровий театр як мистецько-видовищну форму (Станіславська, ІР). Л. Ісаєва та І. Курченко хоровий театр досліджують в системі педагогічної практики студентів (Исаева, 2003: 82–86). В українській музикознавчій літературі явище хорового театру розглядається в роботах Л. Байди (Байда, 2010: 3–9), Н. Михайлової (Михайлова, 2012: 17), К. Станіславської (Станіславська, ІР). Науковці у своїх працях розкрили різні аспекти появи й існування цього жанру, пов’язаного з творчістю Б. Лятошинського, І. Шамо, Л. Дичко, М. Скорика, Є. Станковича, А. Гайденко, В. Зубицького та інших.

У контексті розвитку музичної культури явище **хорової театралізації** досліджують у своїх наукових розвідках Н. Калашнікова (Калашникова, 2009: 38–41), Т. Овчинникова (Овчинникова, 2009: 178), А. Редько та Г. Супруненко (Супруненко, 2008: 226–234). Особливості хорової театралізації аналізуються з позиції розгляду категорій хорової музики вченими Н. Кошкаревою та Л. Серганюк (Кошкарева, 2007: 34). Дослідники В. Генін, І. Глазова, І. Кривицька та А. Прозоровська явище хорової театралізації окреслюють в аспекті розповіді про хорові колективи, що практикують у цій сфері (Мостова, 2000: 176–183). Проте на сьогоднішній день явище хорової театралізації як засіб розвитку вокально-сценічної майстерності артистів дитячих хорових колективів не висвітлено в науково-методичній літературі, що спонукає до вивчення зазначеного аспекту.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні педагогічного потенціалу феномена хорової теа-

тралізації та в узагальненні її навчально-виховних функцій в процесі розвитку вокально-сценічної майстерності вихованця дитячого хорового колективу.

Виклад основного матеріалу. В сучасному освітньому просторі України особливого значення набувають дисципліни художньо-естетичного напрямку, що мають величезний духовно-творчий потенціал і надають особистий досвід культури спілкування та співпраці у різних видах діяльності, самовираження у творчих видах діяльності. Науково доведено, що музично-естетичне виховання впливає не лише на емоційно-естетичний розвиток особистості дитини, а й на розумовий та фізичний. В Україні надзвичайно велику увагу приділяють дитячому хоровому співу, тому що всебічний, гармонійний розвиток людини майбутнього, її моральне обличчя, культура залежать від художньо-естетичного виховання і, зокрема, музичного.

Одним із ключових завдань сучасної вокально-хорової освіти є підготовка майбутніх співаків до концертної діяльності, яка полягає в поєднанні вокально-виконавської та вокально-педагогічної роботи і висуває до вихованця дитячого хорового колективу вимоги щодо володіння вокально-технічними навичками, розуміння сутності хорового виконавства, опанування сценічної майстерності. Публічний концертний виступ є невід'ємним складником виконавської діяльності хорового колективу, найважливішим, завершальним етапом підготовки артистів хору, «...коли відбувається творче поєднання композитора, художника-інтерпретатора і слухача, коли народжується Музика» (Григорьев, 2006: 9). Концертна діяльність є одним зі стимулів творчого росту та становлення вокально-сценічної майстерності артиста хору і колективу загалом. Саме завдяки досвіду концертних виступів у співаків хору відбувається формування вокально-сценічної компетентності, одним зі складників якої є здатність до сценічного перевтілення в процесі створення сценічного образу. Підготовка майбутніх співаків до вокально-сценічної діяльності є важливим і малодослідженим аспектом виховання артиста дитячого хору.

В умовах професійної підготовки співаків дитячого хору одне з чільних місць посідає проблема формування вокально-сценічної культури та її головного складника – **вокально-сценічної майстерності**. В сучасній науково-педагогічній літературі існує безліч різних поглядів на визначення понять «*сценічна майстерність*» та «*вокально-сценічна майстерність*» (О. Маньковська, З. Стукаленко, Е. Абдуллін, Г. Падалка, О. Руд-

ницька, В. Федоришин та інші). За твердженням О. Маньковської, сценічна майстерність – це «комплексне багаторівневе та структурне утворення, яке охоплює фізіо-психологічні аспекти особистості й формується в процесі професійної підготовки» (Маньковська, 2019: 161). На думку З. Стукаленко, сценічна майстерність є якістю особистості, яка формується в процесі професійної підготовки та виконавської діяльності, проявляється як вищий рівень засвоєних вмінь, гнучких навичок та інтерпретаторської здатності (Стукаленко, 2018: 177). Е. Абдуллін вважає, що сутність поняття «вокально-сценічна майстерність» полягає в тому, що «сценічна майстерність – це професійна якість особистості, яка проявляється в художньо-комунікативній, музично-виконавській і художньо-організаторській діяльності та насичує художньо-пізнавальні процеси емоційно-образною сферою, яка стимулює творчі здібності особистості» (Мережко, 2012: 243). Сформованість такої майстерності відіграє важливу роль у становленні особистості співака хору, розкриває його творчий потенціал, багато в чому визначає можливість подальшої професійної самореалізації та успіх майбутнього концертно-творчого життя, шкільної та позашкільної вокально-сценічної діяльності.

Осучаснення архаїки акцентує генезу хору, який є «театром колективного музично-інтонаційного висловлювання» (Казачков, 1998: 38). За своєю природою мистецтву хорового співу, в основі якого лежить колективна художньо-творча комунікація, властиве прагнення до театралізації. Як зазначає Н. Бекетова, театралізація закладена в самій естетиці хорового співу, генетичній схильності до театральності. Загалом естетика хорового співу тісно пов'язана з сутністю видовища. Це знаходить вияв у розважальній функції вокально-хорового мистецтва. Коріння цього явища сягає давньогрецького театру з його мистецьким синкретизмом, а на вітчизняному ґрунті важливою передумовою виникнення **хорового театру** стала фольклорна традиція синтезу співу та руху.

Пошук нових форм хорового виконавства у 60-ті рр. ХХ ст. сприяв оновленню системи засобів музичної виразності – композитори збагачували звучання творів неповторними сонористичними ефектами (кластерами, шепотінням, глісандо, звукообразальністю, оплесками, стукотом тощо), які посилювали видовищність хорового виступу у сприйнятті глядача. Для більшого ефекту до співу долучали елементи зовнішньої театралізації (в Україні – у творах Б. Лятошинського, І. Шамо, Л. Дичко, Є. Станковича, А. Гайденка, В. Зубиць-

кого тощо). Зближенням хорової музики і драматичного театру характеризуються 70-ті рр. ХХ ст., коли з'являється низка театральних постановок, невід'ємною частиною яких стає хорова музика. Результатом взаємодії двох культур (театральної та хорової) стала можливість існування одного й того ж твору у двох різних жанрових іпостасях – театральній і концертній. Як усталений феномен хоровий театр виникає в 90-ті рр. ХХ ст. і відзначається пошуком нових засобів виразності та жанрів.

Демократична спрямованість сучасної естетики, пошук нових співвідношень між словом, музикою, драмою і пластикою та запровадження нових форм спілкування артиста з глядачем зумовили появу **хорового театру** – сучасного напряму академічного хорового мистецтва, в основі якого лежить синтез хорового співу та театральньо-сценічного дійства, де кожен учасник одночасно є співаком, пластичним артистом і драматичним актором.

Як зазначає Н. Калашнікова, *розвитку* хорового театру сприяли чотири *фактори* з історії музики:

- розвиток оперного жанру;
- наявність «проміжних» форм (ансамблі пісні й танцю, народні хори);
- поява у творчості композиторів ХХ ст. (зокрема, І. Стравінського, К. Орфа) синтетичних жанрів, в яких хор став одним із учасників дійства;
- розвиток такої форми виконавства, як камерний хор із новими принципами просторової драматургії хорової музики (Калашнікова, 2009: 39).

Становлення і розвиток хорового театру сприяють залученню тих компонентів, які наявні в інших сценічних жанрах. С. Іригіна відзначає, що хоровий театр включає сценічну дію, декорації, освітлення та реквізити. «Хоровий театр як синтез хорового співу та сценічного втілення музики передбачає не лише залучення співацьких та акторських засобів, а й режисерську участь, адже у виразному комплексі хорового театру поєднані спів і пластика, сценічний рух і хореографія, драматична майстерність, гра на різних інструментах, ігрові моменти, звукові та світлові ефекти, костюми чи окремі аксесуари, декорації та реквізит. Хоровий театр відкриває можливості і для нових акустичних прийомів: сценічний рух виконавців обумовлює рух джерел звуку, стереофонічні, антифонні ефекти» (Іригіна, 2017: 68).

К. Станіславська виокремила *специфічні риси* хорового театру, порівняно з традиційним хоровим колективом, що наведені в табл. 1 (Станіславська, ІР).

Окреслимо основні *характерні ознаки* хорового театру.

Перша ознака – *індивідуально-колективний вид творчості*, де артист хору є одночасно солістом та частиною хорового колективу. Кожен співак хорового колективу є творчою індивідуальністю, яка проявляється не тільки у вокальній майстерності, а ще й у мистецтві творчого перевтілення та сценічної пластики. Диригент-хормейстер як лідер так званого ансамблю солістів водночас ще є і режисером-балетмейстером, який працює над

Таблиця 1

Порівняльна таблиця ознак традиційного хорового колективу та хорового театру

Традиційний хоровий колектив	Хоровий театр
Численний виконавський колектив	Хор як ансамбль солістів
Співаки	Співаки, актори, танцюристи
Диригент-хормейстер	Диригент-хормейстер, режисер-балетмейстер
Слухачі	Слухачі, глядачі
Традиційне використання простору сцени	Нетрадиційне освоєння сценічного простору та глядацької зали
Статичність, нерухливість	Динамічність, рухливість, сценічна дія
Односпрямована комунікація (хор → слухач!)	Залучення слухачів до сценічного дійства, двоспрямована комунікація (хор ↔ слухач!)
Основні виразні компоненти твору: музика і текст	Основні виразні компоненти твору: музика, текст і сценічна дія
Розкриття образу через музичну драматургію	Розкриття образу через музичну та сценічну драматургію
Слухове сприйняття	Візуально-слухове сприйняття
Споглядальність	Видовищність

розкриттям ідейно-образного змісту хорової композиції за допомогою сценічної драматургії.

Другою характерною ознакою хорового театру є *видовищність*, яка досягається за допомогою ефектного сценічного дійства, рухливості та динамічності хорового колективу, яскравого емоційного впливу та творчої комунікації з глядачами. Загалом естетика хорового співу тісно пов'язана з сутністю видовища. Важливим фактором, який виступає за активне впровадження елементів театралізації в хорове виконавство, є те, що завдяки широким можливостям збагачення зорових і слухових асоціацій, створенню емоційно глибших художніх виконавських концепцій посилюється комплексний вплив на публіку (Супруненко, 2008: 226–234). Підвищення комунікативного складника під час концертного виконання дозволяє перевести публіку з об'єкта впливу на суб'єкт, співучасника, співторця концертної дії.

Виокремимо *різновиди* хорового театру:

- хорова вистава;
- театралізований «збірний» хоровий концерт;
- *хорова театралізація*;
- сценізація.

Ці явища активно розвиваються в сучасному українському вокально-хоровому мистецтві. Їхні прояви різноманітні та залежать від творчих інтерпретацій композиторів і виконавців, які звертаються до вокально-хорового жанру – новітнього музично-театрального виду творчості.

XXI століття є «епохою змін», для якої характерне генерування та реалізація нових творчих ідей і проєктів. У вокально-хоровому мистецтві наразі відбувається переосмислення концертно-сценічної діяльності. Театралізовані виступи хорових колективів набувають поширення в мистецькому просторі України. Простежується тенденція проникнення театрального мистецтва, яке містить елементи акторської майстерності, у вокально-сценічну діяльність дитячих хорових колективів. Хор позбавляється академічної статистики завдяки можливості заповнювати сценічний простір хореографічними постановками. *Хорова театралізація* як один із різновидів хорового театру дозволяє модернізувати академічне виконавство, динамізувати сценічну діяльність хору та ще більше привернути увагу глядацької аудиторії до хорового мистецтва.

В умовах сучасного суспільного розвитку яскраво проявляються тенденції активного просування масової культури з її видовищністю, яскравою розважальністю, використанням технічних досягнень. В межах класичної музичної культури, зокрема вокально-хорової, активізація видовищ-

ного початку повинна бути спрямована не на порожню розважальність, а на створення «змістовного, серйозного» видовища, яке приводить виконавців і слухачів до духовного катарсису. Отже, хорова театралізація – актуальна та прогресивна тенденція розвитку вокально-хорового виконавства (Байда, 2010: 3–9).

Велика кількість професійних хорових колективів включає до свого репертуару твори, які супроводжуються театральними діями і жестами. Існує низка творів українських композиторів-академістів, розрахованих на театралізовані хорові форми, зокрема, хорова фольк-опера І. Шамо «Ятранські ігри» та фольк-опера Є. Станковича «Коли цвіте папороть». Загалом відзначимо, що запровадження подібних форм поступово стає ознакою сьогодення, адже театралізація поширюється навіть в суто інструментальному виконавстві, задовольняючи глядацькі запити.

Під час вибору хорового твору, що включає можливості використання елементів театралізації, диригент-хормейстер орієнтується на певний репертуар, представлений у вокально-хоровій літературі. Причому до репертуарного списку можуть увійти твори, в яких хорова театралізація визначена творчим задумом композитора. Так, елементи театральності, на думку Н. Кіреєвої, закладені композитором у музичний текст, передбачають використання особливих форм комунікації зі слухачкою аудиторією (Киреева, 2010: 252). Авторський задум побудови композиції, драматургії спочатку пов'язаний зі сценічним рішенням розкриття художнього образу. Згідно з О. Соколовим хорова театралізація, поєднуючи музичне слово і сценічне дійство, синхронно впливаючи один на одного, синтезуються в новий художній текст та переходять в нову інтегральну якість (Соколов, 1983: 192). У хорових творах, в яких композитор не передбачав театралізацію, версія сценічного прочитання продумується і здійснюється диригентом-хормейстером та співаками хору, які є разом із авторами «співторцями» музично-сценічного образу.

Як зазначає Г. Супруненко, залежно від ідейно-образного змісту твору, засобів музичної виразності у практиці хорового виконавства виділяють два основних *напрями* хорової театралізації: театралізація *зображальна* і *персоніфікована*. *Зображальність* частіше пов'язується з акцентуацією образності руху, рухово-моторного початку, який втілює саму дію (Супруненко, 2008: 226–234). *Персоніфікація* пов'язана з усвідомленням учасниками хорового колективу себе певними групами персонажів. При цьому хоровий колек-

тив перетворюється на персоніфікований хор, своєрідне ціле, в якому всі співаки можуть або об'єднуватися в єдину творчу дію в емоційному пориві, або диференціюватися на різні рольові групи залежно від сюжетної драматургії, закладеної в сюжетно-образному змісті хорového твору. Засоби виразності хорového виконавства є головними носіями інформації, що визначає сценічне втілення характерів персонажів, їхніх переживань (Супруненко, 2008: 226–234).

Елементи театралізації хоровой музики складаються з засобів інших видів мистецтв, що за технічними та художніми ознаками можуть бути прийнятними для сфери музичної образності. Згідно з дослідженням Ю. Мостової до них належать:

– **фонові** – живопис, скульптура, декорації, театральна атрибутика, костюми, світлове оформлення, слайд-фільми, світложивопис, звучання різних інструментів;

– **мізансценічні** – нетрадиційне розташування хору загалом та окремими групами, постановка різноманітних ансамблів і мізансцен, рухи хористів без пересування по сцені та рух виконавців із використанням сценічного простору і концертної зали;

– **акторські** – встановлення емоційного взаємозв'язку та творчого контакту між виконавцями і глядачами за допомогою залучення глядацької зали до художнього простору співучасті, за допомогою міміки, пластики, рухів, акторської гри хористів та інших виконавців, зокрема танцюристів (Мостова, 2000: 176–183).

«Звернення до театралізації в сучасній художній культурі багато в чому зумовлено тенденцією міжвидового, а також між- та середжанрового синтезу. В такий спосіб розвиваються нові, синтетичні в своїх можливостях форми, стираються різкі межі у сферах виконавства, які академічно відокремилися» (Тригіна, 2017: 67). Інакше кажучи, **хорова театралізація** – це «особливе явище художньої культури, основою якого є використання у створенні і розумінні художнього образу різних видів мистецтва» (Супруненко, 2008: 229).

Отже, поняття «**хорова театралізація**» можна тлумачити як органічне включення в хорове виконання елементів театралізації (акторської майстерності, художнього руху, хореографії, пантоміми, використання можливостей організації сценічного простору), що дозволяють на основі гармонійного синтезу вокально-хорових виконавських засобів виразності та образотворчості і засобів театрального мистецтва створювати ори-

гінальне прочитання та втілення художньо-образного змісту музичного твору. При цьому, використовуючи поєднання аудіо- та візуальних засобів втілення виконавської концепції, можна посилити емоційний вплив на слухачів, залучаючи їх до процесу колективної співтворчості.

Сучасні тенденції розвитку вокально-хорового мистецтва дають підстави констатувати факт активного залучення драматургії та театралізації до постановки й репрезентації хорových композицій. Вокально-хорова майстерність почала тісно переплітатися з акторською, а видовищність стала запорукою успішної презентації вокально-хорової композиції глядацькій аудиторії.

Розвиток вокально-сценічної майстерності у співаків дитячого хорového колективу за своєю структурою є багатограним процесом і має свою специфіку. Основним завданням хормейстера є виховання в майбутнього артиста хору високої музично-виконавської культури, одним із ключових компонентів якої є *вокально-сценічна майстерність*.

Необхідною умовою розвитку вокально-сценічної майстерності майбутнього артиста хорového колективу є систематична та цілеспрямована робота хормейстера зі співаками дитячого хору над удосконаленням вокально-хорової техніки, художнім втіленням емоційно-образного змісту твору з метою наближення його до концертного виконання.

Видатний співак О. Мишуга висловлювався так: «Не намагайся дивувати – намагайся зачарувати! Річ не в тому, щоб «ухопити» ноту, а в тому, щоб торкнутися душі слухача. Не повинно бути слова без змісту і звука без значення, адже думка невід'ємна від емоцій» (Мережко, 2012: 112). Вищезазначене є запорукою успішного виконання вокально-хорових творів. Важливою умовою в процесі підготовки майбутнього артиста хору до концертної діяльності є поетапна систематична робота диригента з колективом, яка спрямована на формування та розвиток майстерності театально-хорових виступів.

Отже, одним із засобів сучасної вокально-сценічної культури хорových колективів є **хорова театралізація**. Втім, у галузі початкової музичної освіти дітей хорова театралізація, порівняно з іншими видами діяльності, видається менш дослідженим напрямом. Незважаючи на це, ефективність театралізації очевидна, про що свідчать численні психолого-педагогічні розвідки (Л. Бочкарьова, О. Малахової, О. Головащенко, Н. Кіреєвої, Г. Ципіної та інших). Вона істотно впливає на розвиток у дітей артистизму, образного мислення,

творчої фантазії, пластики сценічного руху, дозволяє позбавитися від скутості, непотрібних комплексів та сором'язливості.

У вітчизняній системі мистецької освіти сьогодні, як ніколи, актуальне освоєння нових педагогічних форм і методів навчання та виховання майбутніх артистів хорового колективу. Українська вокально-хорова школа здавна славиться високим рівнем педагогічної майстерності, опорою на класичні традиції у вихованні співаків та відкритістю до нових методик викладання, інноваційних прийомів формування вокально-сценічної майстерності артистів хору. «Професійне виховання музикантів у наш час не може існувати без знань та застосування теоретичних і практичних досліджень у галузі театральних систем та різних напрямів окремих театральних шкіл... Зокрема, великий інтерес викликає педагогічний потенціал *хорового театру*» (Григіна, 2017: 67).

Включення театралізації до хорового виконавства є, з одного боку, відображенням характерних тенденцій у розвитку сучасної музичної культури, зокрема музичного виконавства, а з іншого боку – важливим складником поліхудожнього підходу до музичного виховання артистів дитячого хорового колективу. Водночас, незважаючи на актуальність включення елементів театралізації до різних видів музично-виконавської діяльності, зокрема хорового співу, в практиці музичної освіти існують певні протиріччя: між значущістю і недостатньою розробкою методичних аспектів впровадження інтегрованого поліхудожнього підходу в дитяче хорове виконавство; між потребою у включенні хорової театралізації до процесу музичної освіти і слабкою реалізацією її розвивального потенціалу в роботі з хоровими колективами.

Єдність вокального мистецтва, елементів хореографії та акторської майстерності сприяє розвитку особистості вихованців вокально-хорових колективів, формуванню їх навичок та вмінь, розвитку таланту. З огляду на це інтеграція видів мистецтв у навчальну програму дитячого вокально-хорового колективу є актуальною необхідністю. Елементи хореографічного мистецтва становлять основу для пластичної імпровізації співака під час концертного виступу. Основи сценічного руху та акторської майстерності формують вміння створювати художньо-емоційний образ вокально-хорового твору, вибудовувати психолого-емоційний зв'язок із глядачем. Професійне поєднання всіх компонентів створює яскравий незабутній сценічний образ колективу та всього концертного дійства, котрий як естетична категорія є особли-

вою специфічною формою відображення дійсності засобами мистецтва.

Театральна музична діяльність дає можливість розвивати у співаків хору такі риси, як ініціативність, розкутість, впевненість у власних силах, що надзвичайно важливі для становлення й утвердження особистості артиста хору, для досягнення ним професійних успіхів, адже театральна діяльність – це «...особливий шлях виховання, що призводить до вміння доходити до ладу в будь-якій сфері життя: без застою, сором'язливості, інертності» (Григіна, 2017: 31).

Феномен хорової театралізації з позицій виявлення її педагогічного потенціалу в розвитку дитячого хорового виконавства можна розглядати за такими *аспектами*:

– як вид художньо-творчої, музичної діяльності. Хорова театралізація має великий вплив на розвиток особистості як учасника музично-виконавського процесу, так і слухача під час сприйняття ним звуко-візуальної інформації, яка передається музично-виконавськими засобами ідейно-образного змісту музичного твору, збагачуючи інтелектуальну й емоційну сфери;

– як форма колективної музичної діяльності, що має великий комунікативний потенціал. Згідно з дослідженнями Т. Богданової та Л. Пічугіної у процесі художньо-творчої взаємодії відбувається активний розвиток вербальної і невербальної міжособистісної комунікації, пізнання та сприймання не лише самого себе, а й позицій і можливостей інших учасників колективної співтворчості (Киреева, 2010: 134). При цьому на перший план виходить суб'єктно-суб'єктна комунікація. Ця установка сприяє розвитку такої важливої соціальної якості особистості, як толерантність;

– як засіб музичного виконання. Хорова театралізація є оптимальним засобом доведення до слухачів результатів глибокого прочитання й яскравої реалізації художньо-образного змісту твору завдяки спільним зусиллям диригента і хорового колективу, причому засобом, що підсилює емоційний вплив через збагачення слухового сприйняття візуальними асоціаціями;

– як ефективний засіб музичного виховання майбутніх артистів хорового колективу. Завдяки театральній педагогіці у співаків яскравіше розвивається артистизм, акторська майстерність, творча фантазія, емоційність, сценічна пластика, координація рухів, взаємодія з іншими учасниками колективу.

Головною метою керівника дитячого хорового колективу є пробудження в дітей інтересу до вокально-хорового мистецтва. Диригент-хормей-

стер має зацікавити і викликати потяг до хорового співу в кожного співака хору. Д. Кабалевський зазначав, що основним завданням педагога-музиканта є виховання музичної культури, пробудження зацікавленості, «зараження» любов'ю до музичного мистецтва. Це можливо лише в процесі активного творчого спілкування з музикою, побудови хорових занять на основі поліхудожнього підходу, використання інтерактивних освітніх технологій, серед яких перспективною можна назвати хорову театралізацію (Мостова, 2003: 20).

Специфіка хорової театралізації, а саме: ігрова природа театральної дії, синтез багатьох видів мистецтв, колективний характер творчості, дозволяє успішно використовувати її в освітньому процесі виховання дитячого хору. Основою театралізації є гра як особливе бачення світу, коли дитина програє, «приміряє» ще незнайомі їй ролі, і це робить гру могутнім засобом соціалізації дитини, залучення до норм та цінностей суспільства. За свідомого ставлення гра сприяє самооновленню, самовдосконаленню, переборенню внутрішнього конфлікту (Выготский, 1967: 93). У грі дитина збагачує, поглиблює власну особистість (Рубинштейн, 1989: 486).

Найкращого виховного ефекту в роботі зі співаками-початківцями, на думку В. Верховинця, можна досягти за допомогою комплексного використання елементів музичного, хореографічного і драматичного мистецтв, які поєднуються в театралізованих іграх (Маньковська, 2019: 164–167). Такий ефект досягається завдяки їхнім основним **навчально-виховним функціям**:

- оздоровчій (зміцнення дитячого організму);
- мотиваційній (стимулювання дитячої ініціативи, фантазії, творчості);
- розвивальній (розвиток інтелектуальних здібностей та якостей, волі, емоцій, навчальних інтересів і здатностей);
- естетичній (отримання естетичних почуттів, сприйняття);
- виховній (виховання самостійності, дієвої рішучості, утвердження товариських взаємин у колективі, реалізація потреби у співробітництві);
- формувальній (формування вмінь самоконтролю й саморегуляції);
- функції психологічної корекції (здійснення психотерапевтичного впливу на дитину через позитивні емоції).

Особливе місце театралізація посідає в системі елементарного музикування педагога-музиканта К. Орфа. На його думку, театралізація, що є одночасно результатом і методом освітньої діяльності, створена для того, щоб *стимулювати колек-*

тивну музичну творчість вихованців (Леонтєва, 1984: 33).

- У цьому випадку основними особливостями є:
 - використання звучання слів;
 - використання співу і жесту;
 - використання танцювально-ритмічних та інструментальних дій.

Завдяки неподільності засобів художнього вираження театралізація одночасно може бути і процесом спільного творчого пошуку, і процесом дослідження художньо-творчої діяльності, а також сприяти розвитку, вихованню та набуттю знань і вмінь. Інакше кажучи, театралізація – це важливий засіб організації художньо-педагогічного процесу.

На думку М. Кагана, для розвитку *художньої культури* особистості здобувачів необхідні певні компоненти, об'єднані в театралізації. А саме:

- спів, що виражає взаємодію та єдність почуття і думки;
- акторська гра, що виражає зв'язок та опосередкування думки;
- танець, що виражає єдність переживання й уявлення (Киреева, 2010: 252).

У театралізації ці компоненти, об'єднані в єдиний художній образ, сприяють формуванню уявлення про способи і засоби вираження образу в різних видах мистецтва.

В. Сухомлинський розглядав театралізацію як засіб *розвитку емоційно-почуттєвої сфери* учнів, оскільки діти вживаються у внутрішній світ персонажів, яких зображують (Сухомлинський, 1988: 252).

Таким чином, можна дійти висновку, що *навчально-виховні можливості* театралізації як особливого виду творчості у формуванні художньо-естетичних якостей особистості співака хору закладені:

- у механізмах створення художньо-театрального образу (розвитку творчого бачення, виробленні творчого ставлення, розкритті образу в сценічній грі);
- у впливі на особистість комплексу видів мистецтв (художнього слова, музики, образотворчості, художнього освітлення, хореографії, пантоміми тощо);
- у колективному характері творчості.

Включення до виконавського процесу елементів театралізації ставить диригента-хормейстера, керівника хорового колективу в нові умови, за яких він виконує функції не лише диригента, а й режисера-постановника музично-сценічної дії. Під час розробки концепції сценічного втілення музично-образного змісту керівник хоро-

вого колективу, як зазначає Н. Бекетова, повинен враховувати не тільки стильові та драматургічні особливості твору, а й можливість їх реалізації в хорovому виконанні: необхідність досягнення чистоти ладу, ансамблевого звучання, на які може вплинути невдалий вибір розміщення хорovих партій у сценічному просторі, сценічних рухів, що ускладнюють вокальне виконання (Михайлова, 2012: 17).

Хорова театралізація висуває високі вимоги і до вихованців хорovого колективу. Вони повинні володіти не тільки вокально-хорovими виконавськими навичками, а й елементами акторської майстерності: темброво-інтонаційними, динамічними нюансами, які закладені у виражальних засобах хорovого виконавства; виразною мімікою і пластикою; синхронним, точно вивіреном виконанням сценічних рухів; відпрацьованою чіткою координацією вокального виконання та руху. Всі зазначені аспекти вимагають значної різнопланової роботи художнього керівника з дитячим хорovим колективом. Нові тенденції в хорovому виконавстві актуалізують пошук нових підходів до підготовки майбутніх артистів вокально-хорovих колективів.

У процес підготовки майбутніх артистів хору доцільним є введення такого напрямку, як **«театральна педагогіка»**. У сучасних наукових дослідженнях театральна педагогіка розглядається як шлях (або методики) формування особистості в навчальному процесі через сценічні засоби та дії. Театральна педагогіка сприяє формуванню творчих, когнітивних здібностей, креативності, винахідливості, спостережливості, фантазії, уяви; розвиває пам'ять, підвищує рівень уваги; формує вміння налаштовуватися на творчий процес, керувати емоціями, волею, почуттями; навчає досконало володіти власним психофізіологічним апаратом як інструментом впливу на людей. Усі ці якості необхідні для формування творчої особистості інформаційної доби. Зокрема, театральна педагогіка є ефективним засобом розвитку сценічної майстерності вихованців хорovого колективу, їхньої техніки сценічного перевтілення. Цей

феномен дозволяє полегшити подальшу професійну діяльність у хорovому колективі та сприяє всебічному розвитку виконавців-хористів.

Висновки. Екстраполяція положень наукових досліджень в галузях мистецтвознавства та педагогічної психології, вокально-сценічний досвід діяльності хорovих колективів України дають змогу обґрунтувати культурний феномен хорovої театралізації як одного з різновидів хорovого театру. Хорова театралізація – сучасний напрям вокально-хорovого мистецтва, засіб вокально-сценічної культури хорovих колективів України. В основі хорovої театралізації лежить гармонійний синтез вокально-хорovого виконавства та елементів театрального й образотворчого мистецтва. Явище хорovої театралізації дозволяє модернізувати основні принципи академічного хорovого виконавства, динамізувати сценічну діяльність хору, створювати оригінальне прочитання і втілення художньо-образного змісту музичного твору, посилити емоційний вплив на слухачів, залучаючи їх до процесу колективної співтворчості.

Новітні тенденції розвитку вокально-хорovого виконавства актуалізують запровадження інноваційних методів і підходів до підготовки майбутніх артистів хорovих колективів. Феномен хорovої театралізації містить у собі потужний педагогічний потенціал із багатоаспектними навчально-виховними можливостями формування та розвитку компетентностей майбутніх артистів дитячого хорovого колективу. Актуальним і перспективним напрямом становлення особистості артиста сучасного вокально-хорovого колективу є театральна педагогіка – ефективний засіб формування сценічної майстерності вихованців вокально-хорovого колективу.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямі будуть спрямовані на вивчення специфіки формування та становлення вокально-сценічної майстерності артиста дитячого хорovого колективу засобами хорovої театралізації на прикладі вокально-сценічного досвіду діяльності хорovих колективів України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллин Э. Теория музыкального образования. Москва : Академия, 2004. 336 с.
2. Байда Л. Театралізація хорovого твору як аспект виконавської інтерпретації. *Наукові записки. Педагогічні та історичні науки*. 2010. Вип. 88. С. 3–9.
3. Выготский Л. Воображение и творчество в детском возрасте : психологический очерк. Москва, 1967. 93 с.
4. Выготский Л. Педагогическая психология. Москва, 1991. С. 31–42.
5. Григорьев В. Исполнитель и эстрада. Москва : Классика XXI, 2006. 156 с.
6. Іригіна С. Театральна педагогіка як мистецько-педагогічна проблема у системі диригентсько-хорovої підготовки майбутніх учителів-музикантів. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2017. Вип. 157. С. 65–70.

7. Исаева Л. Хоровой театр в системе педагогической подготовки студентов. *Искусство в школе*. 2003. № 3. С. 82–86.
8. Казачков С. Дирижер хора – артист и педагог. Казань : Казанская государственная консерватория, 1998. 308 с.
9. Калашникова Н. Современные формы хорового исполнительства – хоровой театр. *Актуальные проблемы высшего музыкального образования: научно-аналитический и научно-образовательный журнал*. Нижний Новгород : НГК им. М. Глинки, 2009. № 1 (11). С. 38–41.
10. Киреева Н. Хоровая театрализация: коммуникативные аспекты : дисс. ... канд. искусствоведения : 17.00.09. Саратов, 2010. 252 с.
11. Кошкарева Н. Хоровая композиция в современной отечественной музыке : автореф. дисс. ... канд. искусствоведения: 17.00.02. Москва, 2007. 34 с.
12. Кошкарева Н. Сценическая композиция: хоровой театр в творчестве современных отечественных композиторов. *Музыковедение*. 2007. № 5. С. 15–22.
13. Леонтьева О. Карл Орф. Москва : Наука, 1984. 33 с.
14. Маньковська О. Формування сценічної майстерності майбутніх акторів як наукова проблема: аналітичний огляд. *Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2019. Вип. 3. С. 161–167.
15. Мережка Ю. Формування художніх смаків старшокласників у процесі вивчення вокальної спадщини українських композиторів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2012. 243 с.
16. Михайлова Н. Трансформація рольової функції хору в музичній виставі (на прикладі театральної практики останньої третини ХХ – початку ХХІ ст.) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.03. Харків, 2012. 17 с.
17. Мостова Ю. Театралізація хорових творів як метод художньої інтерпретації : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01. Харків, 2003. 20 с.
18. Мостова Ю. Театралізація музичного твору як аспект виконавської інтерпретації. *Теоретичні та практичні питання культурології*. Запоріжжя : ЗДУ, 2000. Вип. 3. С. 176–183.
19. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с.
20. Овчинникова Т. Хоровой театр в современной отечественной музыкальной культуре : дисс. ... канд. искусствоведения: 17.00.02. Ростов-на-Дону, 2009. 178 с.
21. Ромашкова О. Действо как жанровый феномен русской музыки ХХ века : автореф. дисс. ... канд. искусствоведения: 17.00.02. Тамбов, 2006. 23 с.
22. Рубинштейн С. Основы общей психологии. Москва : Педагогика, 1989. Т. 1. 486 с.
23. Соколов В. Работа с хором. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Музыка, 1983. 192 с.
24. Станіславська К. Явище хорової театралізації у сучасній музичній культурі. URL: http://www.rusnauka.com/8_DN_2011/MusicaAndLife/5_82154.doc.htm.
25. Стукаленко З. Емоційний інтелект як показник сценічної майстерності майбутнього вчителя музичного мистецтва. *Наукові записки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. Вип. 170. С. 175–179.
26. Супруненко Г. Хоровой театр как феномен современной музыкальной культуры. *Актуальные проблемы высшего музыкального образования : материалы X междунар. науч.-метод. конф. аспирантов, соискателей и преподавателей*. Нижний Новгород : Нижегородская государственная консерватория им. М. Глинки, 2008. С. 226–234.
27. Сухомлинський В. Серце віддаю дітям. Київ : Радянська школа, 1988. 272 с.
28. Шер Н. Театр у школі. *Діти та театр*. Львів : Думка, 1925. С. 31–35.

REFERENCES

1. Abdullyn E. Teoryya muzykal'nogo obrazovaniya [Theory of music education]. Moskva : Akademya, 2004. 336 p. [in Russian]
2. Baida L. Teatralizatsiia khorovoho tvoruu yak aspekt vykonavskoi interpretatsii [Theatricalization of a choral work as an aspect of performing interpretation]. *Naukovi zapysky. Pedahohichni ta istorychni nauky*. Kyiv : NPU im. M. Drahomanova, 2010. Vyp. 88. P. 3–9. [in Ukrainian]
3. Vyhotskyi L. Voobrazhenye i tvorchestvo v detskom vozraste [Imagination and creativity in childhood] : psykholohycheskyi ocherk. Moskva, 1967. 93 p. [in Russian]
4. Vyhotskyi L. Pedahohycheskaia psykholohyia [Pedagogical psychology]. Moskva, 1991. P. 31–42. [in Russian]
5. Hryhorev V. Yspolnytel y estrada [Artist and stage]. Moskva : Klassyka XXI, 2006. 156 p. [in Russian]
6. Iryhina S. Teatralna pedahohika yak mystetsko-pedahohichna problema u systemi dyryhentsko-khorovoi pidhotovky maibutnix uchyteliv-muzykantiv [Theater pedagogy as an artistic and pedagogical problem in the system of conducting and choral training of future music teachers]. *Naukovi zapysky Tsentralnoukrainskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriya "Pedahohichni nauky"*. 2017. Vyp. 157. P. 65–70. [in Ukrainian]
7. Isaeva L. Khorovoi teatr v systeme pedahohycheskoi podhotovky studentov [Choral theater in the system of pedagogical training of students]. *Yskusstvo v shkole*. 2003. № 3. P. 82–86. [in Russian]
8. Kazachkov S. Dirizher khora – artist i pedagog [Choir conductor – artist and teacher]. Kazan', 1998. 308 p. [in Russian]
9. Kalashnykova N. Sovremennyye formy khorovoho yspolnytelstva – khorovoi teatr [Modern forms of choral performance – choral theater]. *Aktualnye problemy vysshhego muzykal'nogo obrazovaniya: nauchno-analytycheskyi y nauchno-obrazovatelnyi zhurnal*. Nyzhnyi Novhorod : NHK im. M. Hlynky, 2009. № 1 (11). P. 38–41. [in Russian]

10. Kyreeva N. Khorovaia teatralizatsiia: kommunikativnye aspekty [Choral theatrical performance: communicative aspects] : diss. ... kand. iskusstvovedeniia: 17.00.09. Saratov, 2010. 252 p. [in Russian]
11. Koshkareva N. Khorovaia kompozitsiia v sovremennoi otechestvennoi muzyke [Choral composition in contemporary Russian music] : avtoref. diss. ... kand. iskusstvovedeniia: 17.00.02. Moskva, 2007. 34 p. [in Russian]
12. Koshkareva N. Stsenycheskaia kompozytsiia: khorovoi teatr v tvorchestve sovremennykh otechestvennykh kompozytorov [Stage composition: choral theater in the works of modern domestic composers]. *Muzykovedeniye*. 2007. № 5. P. 15–22.
13. Leonteva O. Karl Orf [Carl Orff]. Moskva : Nauka, 1984. 33 p. [in Russian]
14. Mankovska O. Formuvannia stsenichnoi maisternosti maibutnikh aktoriv yak naukova problema: analitychnyi ohliad [Formation of stage skills of future actors as a scientific problem: an analytical review]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu im. B. Khmelnytskoho. Serii: Pedagogichni nauky*. Cherkasy, 2019. Vyp. 3. P. 161–167. [in Ukrainian]
15. Merezhko Yu. Formuvannia khudozhnykh smakiv starshoklasnykiv u protsesi vyvchennia vokalnoi spadshchyny ukrainskykh kompozytoriv [Formation of artistic tastes of high school students in the process of studying the vocal heritage of Ukrainian composers] : dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.02. Kyiv, 2012. 243 p. [in Ukrainian]
16. Mykhailova N. Transformatsiia rolvoi funktsii khoru u muzychnii vystavi [Transformation head functions for chorus and musical expose] (na prykladi teatralnoi praktyky ostannoii tretyny XX – pochatku XXI stolit) : avtoref. dys. ... kand. Mystetstvoznavstva : 17.00.03. Kharkiv, 2012. 17 p. [in Ukrainian]
17. Mostova Yu. Teatralizatsiia khorovykh tvoriv yak metod khudozhnoi interpretatsii [Theatricalization of choral works as a method of artistic interpretation] : avtoref. dys. ... kand. Mystetstvoznavstva : 17.00.01. Kharkiv, 2003. 20 p. [in Ukrainian]
18. Mostova Yu. Teatralizatsiia muzychnoho tvoriv yak aspekt vykonavskoi interpretatsii [Theatricalization of a musical work as an aspect of performing interpretation]. *Teoretychni ta praktychni pytannia kulturolohi*. Zaporizhzhia : ZDU, 2000. Vyp. 3. P. 176–183. [in Ukrainian]
19. Nova ukrainska shkola: poradnyk dlia vchytelia [New Ukrainian school: a guide for teachers] / za zah. red. N. Bibik. Kyiv : Litera LTD, 2018. 160 p. [in Ukrainian]
20. Ovchinnikova T. Horovoi teatr v sovremennoi otechestvennoi muzykalnoi culture [Choral theatre on the modern national music culture] : 17.00.02. Rostov-na-Donu, 2009, 178 p. [in Russian]
21. Romashkova O. Deistvo kak zhanrovyy fenomen russkoi muzyky XX veka [Action as a genre phenomenon of Russian music of the XX century] : avtoref. dyss. ... kand. yskusstvovedeniia: 17.00.02. Tambov, 2006. 23 p. [in Russian]
22. Rubynshtein S. Osnovy obshchei psikhologii [Fundamentals of general psychology]. Moskva : Pedagogika, 1989. T. 1. 486 p. [in Russian]
23. Sokolov V. Rabota s khorom [Work with the choir]. 2-e yzd., pererab. y dop. Moskva : Muzyka, 1983. 192 p. [in Russian]
24. Stanislavska K. Yavyshche khorovoi teatralizatsii u suchasni muzychnii kulturi [The phenomenon of choral theatrical performance in modern musical culture]. URL: http://www.rusnauka.com/8_DN_2011/MusicaAndLife/5_82154.doc.htm [in Ukrainian]
25. Stukalenko Z. Emotsiinyi intelekt yak pokaznyk stsenichnoi maisternosti maibutnoho vchytelia muzychnoho mystetstva [Emotional intelligence as an indicator of the stage skills of a future music teacher]. *Naukovi zapysky Tsentralnoukrainskoho derzhavnogo pedagogichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Serii: Pedagogichni nauky*. 2018. Vyp. 170. P. 175–179. [in Ukrainian]
26. Suprunenko H. Khorovoi teatr kak fenomen sovremennoi muzykalnoi kultury [Choral theater as a phenomenon of modern musical culture]. *Aktualnye problemy vyssheho muzykalnoho obrazovaniya: materyaly Desiatoi Mezhdunarodnoi nauchno-metodycheskoi konferentsyy aspyrantov, soyskatelei y prepodavatelei*. Nyzhnyi Novhorod : Nyzhehorodskaia hosudarstvennaya konservatoryia im. M. Hlynky, 2008. P. 226–234. [in Russian]
27. Sukhomlynskyi V. Sertse viddaiu ditiam [I give my heart to children]. Kyiv : Radianska shkola, 1988. 272 p. [in Ukrainian]
28. Sher N. Teatr u shkoli [Theater at school]. Dity ta teatr. Lviv : Dumka, 1925. P. 31–35. [in Ukrainian]